

60 let od počátku první vlny znárodnování v Československu

Seminář Centra pro studium demokracie a kultury

(Vybrané zkrácené příspěvky)

Společenské a politické předpoklady znárodnování

Jiří Pernes

historik, ředitel brněnské pobočky Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR

Není přehnané tvrzení, že poválečné Československo, často nazývané rovněž "třetí republikou", bylo zcela jiným státem než Československo let 1918-1938; proklamace o "kontinuitě" byla pouhou prázdnou frází. Nemělo s ním společného takřka nic: ani hranice, ani národnostní a sociální skladbu obyvatelstva, ani politický systém, ani hospodářský pořádek. Jedním z prvních kroků, kroků nesmírně závažných, které tuto skutečnost potvrdily a současně vytvářely, bylo znárodnění některých odvětví československého průmyslu, bank a pojišťoven.

Stalo se tak několika dekrety, které Edvard Beneš podepsal v srpnu a říjnu 1945. Využil při tom, ačkoli tak učinil bezmála půl roku po skončení války, naposledy kompetencí, jimiž jej nenormální a pohnutá válečná doba vyzbrojila. Negativním důsledkem neexistence parlamentu v exilu byla nemožnost vydávat zákony, což reprezentace, jež se kolem Beneše soustředila, vyřešila přijetím zásady dekretální pravomoci prezidenta republiky, která se ovšem měla vztahovat jen na nezbytné případy a příslušela mu po dobu trvání prozatímního státního zřízení. A právě této možnosti Beneš při znárodnování využil.

Je třeba říci, že znárodnovací dekrety se stejně jako další politické kroky, měnící charakter československého státu, setkaly s nadšeným přijetím veřejnosti. Její postoje v tomto směru utvářely tragické zkušenosti s velkou hospodářskou krizí třicátých let, která většinu lidí zbídačila a v plné nahotě ukázala neschopnost republiky postarat se v těžké situaci o své občany. Jejich reakce byla pochopitelná: nechtěli, aby se podobná devastující situace ještě někdy vrátila, a proto spolu s ní odmítali rovněž společenský systém, který ji umožnil. Převážná většina Čechů a Slováků v roce 1945 zavrhovala hospodářský liberalismus a volala po silné účasti státu na organizaci hospodářského života. Znárodnění klíčového průmyslu a peněžnictví stejně jako nová pozemková reforma do tohoto rámce logicky zapadaly. Lidé viděli všelék v socialismu, především v tom sovětském, přestože toho o něm většina z nich věděla pramálo. Socialismu se dovolávaly a hospodářský liberalismus odmítaly skoro všechny politické strany. Již jejich názvy to vyjadřují: Československá strana národně socialistická, Komunistická strana Československa, Komunistická strana Slovenska, Československá sociální demokracie. Jen Československá strana lidová a Demokratická strana Slovenska se prezentovaly jako strany nesocialistické, ale ve své každodenní činnosti - zejména lidovci - příliš důsledné nebyly.

Socialismu se však nedovolávaly jen politické strany, hlásily se k němu i významné osobnosti stojící mimo ně, osobnosti, které se těšily úctě a důvěře široké veřejnosti, mimo jiné i proto, že byly nezpochybnitelnými bojovníky za svobodu a demokracii. Takovou osobností byl např. Ferdinand Peroutka, v tehdejší době šéfredaktor Svobodných novin, vydávaných místo stále populárních Lidových novin, jež už vycházet nesměly: "Cesta do budoucnosti vede jen branou socialismu," napsal 27. ledna 1946 a vyjádřil tak mínění většiny svých spoluobčanů. K myšlenkám "socializující

demokracie" se hlásil rovněž dr. Edvard Beneš, pro většinu Čechů a Slováků tehdy nezpochybnitelná autorita.

Jediný, kdo se vůči znárodnění veřejně a nahlas ohradil, byli slovenští demokraté. Jejich názor vyjádřil předseda Demokratické strany dr. Jozef Lettrich. Řekl, že chystané opatření přesahuje rámec Košického vládního programu, tedy dohodu stran Národní fronty, a žádal nové porady o této otázce. Zdůraznil, že jeho strana nechce narušovat práci vlády, a proto je v zájmu obecné dohody znárodnění klíčového průmyslu ochotna akceptovat, rozhodně se však vyslovil proti jakémukoli znárodnění ostatního průmyslu. A - také jako jediný - nesouhlasil se znárodněním formou dekretů, nýbrž požadoval, aby tento krok svým usnesením učinilo Národní shromáždění.

Kupodivu ani prezident Beneš prý nebyl zvoleným řešením nadšen. Podle vzpomínek Ladislava Feierabenda údajně při podepisování dekretů prohlásil: "Byl bych dal přednost - říkám to zcela otevřeně -, kdybychom postupovali po etapách a kdyby celý zákon co do rozsahu byl prováděn tak, aby postupem doby bylo více zkušeností. Rozhodli jste se však pro okamžité řešení celé věci najednou." Feierabend si v této souvislosti neodpustil ošklivý drb, proč Edvard Beneš i tentokrát udělal krok, s nímž vnitřně nesouhlasil: údajně musel podepsat proto, aby měl pro volbu prezidentem republiky, k níž mělo při první schůzi parlamentu dojít, zajištěny hlasy levicových sociálních demokratů a komunistů. Sám Beneš prohlásil, že znárodnovací dekrety podepsal proto, aby vzal komunistům a levým sociálním demokratům z plachet vítr, jímž chtěli mezi lidem udržovat revoluční náladu. "Všechny politické strany mi doporučily, abych dekrety podepsal (ač slovenští demokraté, lidovci i národní socialisté měli proti jejich znění určité námitky), a proto jsem tak učinil. Prozatímni Národní shromáždění by ostatně nejednalo jinak."

Edvard Beneš tedy 24. října 1945 podepsal dekrety č. 100/1945 Sb. o znárodnění dolů a některých průmyslových podniků, č. 101/1945 Sb. o znárodnění některých podniků potravinářského průmyslu, č. 102/1945 Sb. o znárodnění akciových bank a č. 103/1945 Sb. o znárodnění soukromých pojišťoven. Kinematografie byla znárodněna již v srpnu 1945 dekretem č. 50/1945 Sb. Znárodnění se mělo provést za náhradu, ze znárodněných závodů se zřizovaly národní podniky. Pokud se Beneš domníval, že svým činem přispěje k uklidnění situace, pak se mýlil. Pokud očekával, že jím "komunistům a levým sociálním demokratům sebere vítr z plachet", špatně odhadl situaci.

Znárodnování v programu československých politických stran

Jiří Kocian

historik, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR

Košický vládní program z dubna 1945, byť zformulovaný komunisty, ještě o znárodnění nehovořil. A to i přesto, že všechny vládní strany (respektive jejich funkcionáři v exilu i v domácím odboji) měly zestátnění přírodních zdrojů a podniků Němců a kolaborantů ve svých programových zásadách. Také prezident Beneš s takovou změnou počítal.

V následujících červencových dnech roku 1945 začaly komise ministerstva průmyslu, později i ministerstev výživy a financí a též Socialistického bloku (dočasného koordinačního orgánu tří k socialismu se hlásících stran - národních socialistů, komunistů a sociálních demokratů) připravovat znárodnovací dekrety. Původní myšlenku znárodnění pouze v několika průmyslových odvětvích však odborné komise rozšířily na všechna odvětví, na peněžnictví a pojišťovny.

Diskuze ve vládě se soustředily na několik problémů. První se týkal rozsahu znárodnění. Komunisté a sociální demokraté prosazovali velké znárodnění, jehož výsledkem by byl silný a ucelený ekonomický sektor, který by sehrával v hospodářství rozhodující roli. Ostatní politické strany byly nejprve pro tzv.

národní hranici - pro rozsah znárodnění, které by se týkalo pouze velkých podniků Němců, kolaborantů a zrádců. Národní socialisté se však postupně přiklonili - i když s výhradami - ke znárodnění velkého rozsahu. Původně všechny politické strany včetně prezidenta Beneše počítaly se znárodněním po etapách. Komunisté a sociální demokraté však brzy svůj názor změnili a prosazovali jednorázový akt. Ostatní předpokládali, že nejdříve se provede "národní rozsah" a teprve na základě zkušeností se určí další krok. Toto stanovisko však národní socialisté i prezident Beneš opustili, neboť chtěli zamezit prodlužování provizoria a nejistoty.

Velmi radikální postoje v otázkách poválečných hospodářských přeměn v Československu po roce 1945 zaujímali již za války levicovní sociální demokraté, kteří v únoru 1945 zformulovali "Akční program příslušníků československé strany sociálně demokratické v zahraničí na uspořádání politických poměrů v osvobozené republice". V jeho duchu se po osvobození v roce 1945 řada vedoucích sociálních demokratů programově profilovala jako iniciátoři, propagátoři a prosazovatelé velké myšlenky znárodnění jako součásti "nezbytné hospodářské revoluce". Tehdejší sociálně demokratický ministr průmyslu Bohumil Laušman, jeden ze stoupenců myšlenky rychlého znárodnění, ve svém memoárovém spise Kdo byl vinen? podotkl, že měl v tomto směru "ulehčenou situaci ještě i z jiného důvodu". S významnými podněty ke znárodnění přicházeli na jeho ministerstvo již od května 1945 zástupci velkých průmyslových, energetických a báňských podniků. Podle jeho záznamů bylo bezprostředně po válce vedení KSČ proti znárodnění. Gottwald sám mu údajně vzkázal, že "všeobecné znárodnění je dnes šílenstvím". Laušman napsal: "Mně šlo tehdy o to, aby se znárodnění provedlo ihned a najednou, a to v rozměrech přesně stanovených zákony. Pokud se nejednalo o majetek vyložených zrádců, tak za náhradu."

Postoj Československé strany lidové byl umírněnější. Je třeba konstatovat, že zejména při vládních jednáních přednesli členové vlády z lidové strany řadu připomínek, kritik a výhrad, přičemž byli zpravidla přehlasováni. Přesto jejich stanovisko bylo v rámci vládních debat o znárodnění mezi ministry českých stran nejvíce rezervované, a to až do závěru jednání. Ještě před podpisem znárodnovacích dekretů lidovecký ministr zdravotnictví Adolf Procházka vydal jménem ministrů lidové strany v tomto duchu v září 1945 prohlášení, v němž uvedl, že osnova dekretu o znárodnění dolů a některých průmyslových podniků ve schválené podobě značně překročila program vlády Národní fronty přijatý v Košicích. Podotkl, že teprve budoucnost ukáže, zda byl takový postup správný a zda také bylo správné, aby v případě osnov o znárodnění přešla většina členů vlády k dalšímu jednání, když přehlížela oprávněné kritiky a výhrady některých ministrů. Dále vyjádřil přesvědčení, že vláda měla ve věci znárodnění hospodářského života postupovat s mnohem větší rezervou a měla ponechat úseky hospodářského života - mimo doly, podniky energetického, klíčového a velkého průmyslu - v rukou soukromých. Přes tyto postoje se však ukazoval hlas lidoveckých ministrů jako slabý.

Zásady a důsledky znárodnění později velmi kriticky zhodnotil např. Ladislav Feierabend, významný národohospodář bývalé agrární strany, ministr vlád druhé republiky, protektorátní i londýnské exilové vlády, po roce 1945 zaangażovaný do zemědělské politiky národních socialistů. Podle něho se znárodnění rovnalo "krádeži, která nehledíc na ztráty majitelů měla neblahý vliv mravní". Velmi přesně charakterizoval, co v podstatě znárodnění znamenalo: "Základ znárodnění a jeho provádění neodpovídaly hospodářským zásadám, nýbrž politické ideologii. Národní fronta znárodnění politicky nadiktovala, a tak připravila jeho politické vedení, které v sobě od začátku neslo zárodky nebezpečných chorob a těžkostí."

Otázky k textu:

- 1.) Jakých podniků se znárodnění po roce 1945 týkalo?
- 2.) Proč československá veřejnost i většina politických stran znárodnění po roce 1945 podporovala?
- 3.) Jaký byl postoj prezidenta Beneše k otázce znárodnění?
- 4.) V čem se lišily přístupy jednotlivých politických stran k poválečnému znárodnění?